

שור שנגח בחומות המסורת

מאת יהודה פרידלנדר

לא בבעלי התלמוד אלהמה, ולא להם אני מורה בחיצים, כי אם מלהמת האמת ומלחמת התורה הקדושה ומלחמת הדת הטהורה אני גלחם לתבוע עלבונן ולקנא את קנאתן ולקום את נקמתן מיד המאפילים אור נוגהו והמהשיכים יפעת הדרו"41.

האמונה היא תלויה בלב, וכל אחד ואחד יבנוס וימצא בה מה שלבו הפץ"42.

הושע העשיל שור הוא בבחינת "גברא רבא" במלחמתה של תנועת ה"השכלה" כמעמדה של "אמונת-הכמים" על מרכיביה והשלכותיה. מלחמה זו היתה המוטיבציה התוססת שהגיבה "פרי הילולים", חוברות, "החלוץ" משנת תר"ב ועד תרמ"ט, שלושיעשרה חוברות, לרבות מסות נוספות בכתבי-עת אחרים.43 לו רצינו למצוא נושא זה במלוא הקפו, היה עלינו לדון בכל-כתביו של שור, ולא כאן המקום לעשות כן. לפיכך נאלץ לבחור לנו מהגם מצומצם לדיוגנו, ולהשתדל שיהא המדגם מהימן דיו.

אנו ניצבים בפני קושי נוסף, שכן מסו"תיו העיוניות של שור אינן נקיות מיסודות סאטיריים שמקומם יאה להם ביצירה הספרותית-מבדית, ויצירותיו הסאטיריות אינן חורגות בהרבה ממסותיו ומחקריו ב"הכמת" ישראל". משום כך לא נעלים עינינו מהם. טיבה של יצירת שור גורר אותנו לעיון המטי יותר מלעיון אסתטי. שיטת הסאטיריה של שור אינן מגוונות ביותר, וניתן לסקור אותן תוך כדי בחינת מושאיה. שתי המובאות שהועמדו בראש פרקנו יש בהן כדי ציון שני מוקדים ביצירת שור, וכדי רמיזה סמויה על טיבם, שיחבר וילך בהמשך הפיון. מן המובאה הראשונה עולה דיוקנו של הסאטיריקון הלוחם באידיאליזם רב עוצמה נגד כהני-שוא, המחבלים, לדעי תו, באידיאות שהוא מקבלן. נראים הדברים ששור מציג את עצמו כאן כלוחם מביח, כפרוטסטנט פוריטני. מן המובאה השנייה אנו למדים ששור ראה את עצמו כאינדיבידואליסטן קיצוני, ולא היה מוכן להשתעבד לאמונה מוסדית. אם כוהר לנו, בדרך היפוי

המאבק בנימסד בספרותנו

פרקים בטאטירה העברית במאה ה-19

של שור בסאטירות שלו. האמצעי המובהק ביצירתו של שור הוא הפולמוס. הסאטירי קון מתאר מציאות מעוותת לא רק בדרך הפארודיה, אלא גם בדרך הפולמוס. דרכו של פולמוסן שהוא נתפס לפרט, תופסו לגורם מייצג, ומעצב על פיו את המציאות. הפולמוס מושגת על בקיאות מהולה בי הריפות, והסאטיריקון הפולמוסן ממטיר על הקורא שפע של ציטטות, במהירות של אשף, שיש בה משום אהיזת עיניים. האמן גותן, למעשה, לקרבנו לדבר, אלא שהוא (האמן) מצטטו בתקשרים הנראים לו בתעי לולי אקרובטיקה אינטלקטית הקרובה מאוד אל הזיוף.

מטר הציטטות משתק את חוש הביקורת של הקורא, אם אין הוא מצויד במטען עשיר של השכלה בנושא הנדון. אין זה מקרה ששור הרבה לצטט מן הירושלמי, טקסט שלא היה מצוי באותם ימים בידיהם של קוראים רבים כתלמוד הבבלי, ומספרים נדירים אחרים שהיו בספרייתו העשירה, ולא הגיעו לידי ציבור קוראיו. המעקב הזהיר אחר המובאות בכתביו עשוי להשוף לפנינו את האקרובטיקה הסאטירית של שור.47

נתבונן תחילה בדוגמה צנועה המופיעה בשערה של כל חוברת מחוברות, "החלוץ". כותרתה של כל חוברת היא, כידוע, "החלוץ העובר לפני עם ישראל למלחמת הדת והחשישה", ומתחתיה מובא הפסוק: "אם תעשון את הדבר הזה (ההדגשה לא במקור) אם תחלצו לפני ה' למלחמה והייתם נקיים מה' ומישראל" (במדבר ל"ב). גשים אל לב כי הפסוק צוטט בחלקו, וההשמטה היא רבת-משמעות. בספר במדבר, ל"ב, 20-22, כתוב לאמור: "ויאמר אליהם משה אם תעשון את הדבר הזה אם תחלצו לפני ה' למלחמה. ועבר לכם כל חלוץ את הירדן לפני ה' עד הורישו את אויביו מפניו. ונכבשה הארץ לפני ה' ואחר תשובו והייתם נקיים מה' ומישראל והייתה הארץ הזאת לכם לאתונה לפני ה'". הפקעת פסוק מהקי שרו וציטטו למקוטעין הן החבולות ידועות, אלא שהפעם יש לשים לב ששלוש המלים "את הדבר הזה" מוסבות בספר במדבר למלחמת כיבוש הארץ, ואילו י.ה. שור הסב אותן ל"מלחמת הדת והחשישה". הסומך (הדת) אינו לוחא לגסמד (מלחמת). שכן אין הכוונה כאן למלחמת שלוהמת הדת; הסמיכות, "מלחמת הדת" אינה בעלת הורא הכללית, מלחמה לישם הדת, אלא בעלת הוראת סיכה, מלחמה בגלל הדת, או בעלת הוראת-תכלית ניגודית, מלחמה נגד הדת. כותרת-משנה זו לכל החוברות, "החלוץ" מאפיינת את דרכו של שור כאוייב (הדת) המעמיד פני אוהב.

דוגמה בולטת יותר בחריפותה נמצא בי מסתו העיונית-סאטירית "דבר בעתו"48. מסה זו היא אחת היצירות החריפות ביותר שנכתבו על מנת לערער את מעמדה של "אמונת-הכמים" בעבר ובהווה. בפתחת חלק ב' של המסה מצטט שור קטע מן הירושלמי (סנהדרין פ"ד, ה"ב) ומסמיק לה את האינטרפרטציה שלו. מפאת הערך ה"יצוגי הרב שבקטע זה הנני מביאו כלשוננו: אילו גיתנה התורה התוכה לא היתה לרגל עמידה, מה טעם וידבר ה' אל משה? אמר לפניו ריבונו של עולם, הודיעני נא היאך היא ההלכה? אמר לו אחרי רבים להטות, רבו המוכיח זיכו רבו המחייבין חייבו כדי שתהא התורה בדרשת מ"ט פנים טמא ומ"ט פנים טהור.

המאמר הירושלמי הזה בא בראש, אף שנאמר בדרך אגדי יסודתו בהררי התלמוד ושביליו נודעו לארכו ולרחבו, ועצם כוונתו שלא גיתנה התורה התוכה בפסק הלכה והיתוך הדין אלא שהכל תלוי בחכמים שי פפל דור ודור לתקן ולשנות כפי צורך הזמן והמקום, (ההדגה לא במקור) אחרי אשר ירדו למנין (ראה מ"ש הריטב"א בשם חכמי צרפת, עירובין ל"ג).49

הקורא שיטול בידיו את הירושלמי יראה מייד כי דברי אגדה אלו מוסבים להלכה האומרת: "דיני ממונות מטין על פי אחד בין לזכות בין לחובה, ודיני נפשות מטין על פי אחד לזכות ועל פי שנים לחובה". ההלכה עוסקת במשפט אזרחי ובמשפט פלילי, ולית מאן דפליג שבהוויות החיים הדינמיות רבה, ו"לא גיתנה התורה חתוכה" (פסוקה, ללא, גטיית דעת לכאן ולכאן"50). י.ה. שור התעלם ביודעין ממשמעות זו, ויצר לו אינטרפרטציה משלו, כאלו מדובר כאן באורח כללי על מסכת היהדות כולה, על הלכותיה והשקפות עולמה. דוגמה זו לא על עצמה בלבד באה ללמד, אלא על דרכו ההרמנויטית הכללית של שור במסותיו. במקומות אחרים הוא דן בהלכה, באגדה ובמדרש כהדא מחתא כדי להבליט סתירות מדומות, למרות שידע היטב כי יש כאן ערוב דיסציפלינות, ואין מקשין ממדרש על הלכה וכו'.

י.ה. שור אינו מסתיר את השפעתו מרוח התקופה, או ליתר דיוק, את אמונתו (הנאי-בית) בקידמה ההומאניסטית ובשינוי יחסם של גויים ליהודים. הווה אומר, המוטיבציה למלחמתו באה מן החוץ: "... לא עת להשות העת הזאת, עת רווחה וישועה, עת אשר מלכי חסד אוהבי הטוב והחשישה סר ככים עלינו בחסדם ותמכו בידנו לעשות למען האמת והאמונה, התכמה והדעת להשי כיל להיטיב! התעוררו התעוררו לעמוד על התורה ועל העבודה, (...) לזרות ולהבר הסיגים והפסולת, כפי צורך עתנו ומקומנו ומצבנו!"51. ויזל, ב"דברי שלום ואמת",

כבר הקדים את שור בהכרזות כנ"ל, אך התלמיד עלה על רבו בחריפותו ובמסקנותיו החורגות, שויזל לא העלה על דעתו כלל. דעותיו של שור היו מבוססות על אקטואלי-זציה של טקסטים קדומים, שיצרו אנכרוניזם וזם היסטורי מובהק. הדבר לא הפריע לו כלל...

הפקעת טקסט ממקורו ומהקשרו בדרך שתוארה לעיל היא סמויה למדי ככל שהי תה מושתתת על טקסטים נדירים. אולם שור הרבה להשתעשע בהפקעות גלויות יותר, שהן מסוכנות פחות, והיסוד הסאטירי שבהן שקוף למדי. אמצעי זה שכיח ביותר ב"תרי"ג", ב"תרי"ד" וב"אחורי הפרגוד", אך לא נפקד מקומו במסותיו ה"עיוניות". נביא כאן דוגמה אחת לשם המחשה. בי מסתו "משא רבנים" מתנפל שור בשצף קצף על רבני דורו: "אלה הרבנים האומרים כל היום, מי יתן לנו אוהב חכמה ונשכנו כנחש"52. הקורא נזכר מייד בדברי רבי עקיבא שאמר: "כשהייתי עם הארץ אמרתי: מי יתן לי תלמיד חכם זאנשכנו כחמור"53. עיצוב דמותם של הרבנים כעמי-הארץ במסתו של שור הוא שקוף, משחק לשוני זה הוא לגיטימי ושכיח למדי בטקסטים קומיים בספרותנו. דוגמה זו מבי ליטה שוב את ערוב התחומין בין מסותיו של שור לבין יצירותיו הבלטריסטיות.

- 41. ראה "החלוץ", חוברת ששית, 1861.
- ראה י.ה. שור, מאמרים, מהדורת עזרא שפייוהנדלר, ספריית דורות, מוסד ביאליק, תשל"ב, עמ' 233. מובאה זו היא ממסתו של שור, "תלמוד הירושלמי ותלמוד הבבלי".
- 42. מתוך המאמר תרי"ד, "החלוץ", חוברת ג', 1856, עמ' 16. מאמר זה הוא יצירה סאטירית מבדית-עיונית כאחד.
- 43. ראה י.ה. שור, מהדורת ע. שפייוהנדר, דלר, מבוא, עמ' 7-37.
- 44. כך כינה אותו רפאל קירכהיים. ראה "החלוץ", ד', 1859, עמ' 19.
- 45. פ. לחובר, "תולדות הספרות העברית החדשה", כרך א', ספר שני, עמ' 183.
- 46. י. קלוזנר, "היסטוריה של הספרות העברית החדשה", כרך ד', עמ' 61.
- 47. בדרך זו הלך כבר, כפי שראינו לעיל, ארטור, אם כי בממדים צנועים.
- 48. ראה "החלוץ", חוברת שניה, 1853, עמ' 37-58.
- 49. עמ' 43-44.
- 50. ראה "פני משה" לירושלמי, שם.
- 51. "דבר בעתו", ב', "החלוץ", חוברת שניה, עמ' 56.
- 52. "משא רבנים", א', "החלוץ", חוברת ראשונה, 1852, עמ' 39.
- 53. בבלי, פסחים, מ"ט, ע"ב.

שור שנגח בחולות המסורת

מאת

יהודה פרידלנדר

מבין יצירותיו הספרותיות המובהקות של יהושע העשיל שור, בולטות עד מאוד הסאטירות „תרי״ג“ (1853), „תרי״ד“ (1857), „אחורי הפרגוד“ (1858), ו- „שלושתן כאחת שואפות לקראת אותה מט“ רה, ערעור טוטאלי של „אמונת-חכמים“ על כל בחינותיה. יש הרבה מן המשותף ביצירתו הללו הן מצד הרקמה האידיאלית, הן מצד אמצעי ההבעה והעיצוב של הסאטירה. קיימים גוונים ובני גוונים ביצירות אלו, אלא שהיריעה בעיקרה אחידה למדי, ואין הדברים אמורים לשבח, כשם שאינם אמורים לגנאי. סאטירות אלו עבות ומבליטות את השניות היסודית שבעולמו הרוחני של י.ה. שור, הבאה לידי ביטוי בכך שמחד גיסא מנסה שור להשתית את תפיסת עולמו על בסיס רציונלי קיצוני תוך כדי מתן גט פיטורין ליסודות מיתיים כלשהם, ואילו מאידך גיסא נסחף המהבר לתוך העולם הרומנטי — האירציונלי. שור הוא איפוא בן תקופת ההשכלה האירופית ותקופת הרומנטיקה גם יחד. מבחינת נושא דיונו נראה כי שור בא לקעקע כל אוטוריטה מן העבר, ובעת ובעונה אחת הוא מסתמך עליה בכל מאודו כדי לקעקע סמכותו של חכם בן-דורו. הסאטירה „תרי״ג“ היא אחת הדוגמאות המאפיינות שניות זו, שהיא בעיני לת חשיבות מובהקת בעולמה של הסאטירה, ומפוקפקת בעולמה של המחשבה היהודית בעת החדשה.

יצירה זו בנויה על דיאלוג דראמטי בין המהבר לבין האמורא ר' שמלאי (דור שני לאמוראי בבבל). חכם זה נהנה מאמינות רבה, שכן המהבר שם בפיו את דעותיו

הוא, והגנתו של המהבר על רבני הדור היא תחבולה שקופה ביותר, ומשום כך כוח שכנועה מועט. בדיאלוג זה שבין המחבר לבין דמות ש„גויסה“ מן העבר הרחוק, מנסה שור ללכת בעקבות מיזס, אלא שמיזס השכיל לבהור ברמב״ם כמייצגו, ובחירה זו תאמה את השקפתו הרציונליסטית במלחמתה באמונות שור. בחירתו של שור בר' שמלאי היא פחות מוצלחת. בעולמו של מיזס לא תמצא את השניות הזאת.

המהבר מעביר לנגד עיניו של ר' שמלאי ספרים שנכתבו על ידי חכמים בדורות ה-אחרונים (ובחירת הספרים נעשית בכוונה מכוונת) כדי להביא את האמורא הג' לידי הקריאה: „בית יהודה וישראל אשר בחר אלהים לו לעם סגולה, תעה לבבו וילך אחרי ההבל, כי התעו אותו רבניו, ויהיו מאשרי העם מתעים ומאשריו מובלעים“ (54) שור מלקט ספרים בהלכה, באגדה, בקבלה ובהוויות העולם, ומסכסכם זה בזה, תוך ערבוב מכוון של תחומים. אין הוא נמנע, כמובן, מגיבוב מובאות על גבי מובאות המצוטטות למקוטעין, כדרך שמצינו במאמרי ריו, ואין כאן המקום להתחקות אחריהן. אם ניטול מן הסאטירה הזאת את המסגרת הדיאלוגית, תשאר לפנינו ערימה היולית של קטעי דרשות וקריאות ביניים גזעמות.

כיוצא ב„תרי״ג“ הסאטירה „תרי״ד“, אלא שהפעם בחר לו שור רב גאליצאי בן דורו כבר-פלוגתא. מבנה הדיאלוג שונה במקצת. הרב מוצג תחילה כמתנגד וכעויין לאני המספר, ולאחר מכן משנה דעתו לטובה. שור מפגין כאן את כוחו בוויכוח, ונראים הדברים שיצר הניצוח השתלט על היצירה יתר על המידה. אולם המבנה הספרותי בסאטירה „תרי״ד“ עולה באיכותו על זה שב„תרי״ג“. הפעם לא נסחף המהבר לעולם המיתוס. עם כל זאת אתה מוצא ביצירה זו את הפגמים שמנינו בקודמתה, ואין לפנינו אמצעי סאטירי נוסף בעל משמעות.

שונים לחלוטין פני הדברים ביצירתו הגדולה: אחורי הפרגוד“ הנראית לי כי יצירתו הסאטירית החשובה ביותר, והמוציא לחת ביותר. ביצירה זו נמצא ריכוז של כל אמצעי הסאטירה שעמדו לרשותו של שור, וכשרוננו בא לידי ביטוי מוצלח.

סאטירה זו ערוכה כסיפור-מפתח (Schlüssel Erzählung). כאן צעדה הסאטירה

המאבק במימסד בספרותנו

פרקים בסאטירה העברית במאה ה-19

העברית במאה הי״ט צעד בולט קדימה, במעבר מתיאור הטיפוס הכללי (פרל, ארי-טר) לתיאור הטיפוס הקונקרטי. אמת, גיי-בוריו של פרל הם קונקרטיים מאד, אלא שהממד הייצוגי גובר על הפרטי, מה שאין כן כאן ביצירה זו של שור. יש לסיפור המפתח השפעה חזקה על הקורא, ואמצעי זה עשוי לשמור על האמן מפני התפרצות חשופה מדי של השמצות. המתח הפנימי הקיים בין הדמות המבדית לבין „מודל“ המציאותי הוא אחד הקריטריונים להערכת השגיו של סיפור מפתח. ביצירה זו צועד שור צעד נוסף קדימה לעומת הסאטירה של ארטור, ונמצא מתקרב יותר לנו של פרל, למרות הסתייגותו ממחברה. 55 שור, שלא כארטור, עיצב את הדמויות בלשונן ניסה לאפיין אותן בתנועות אברים, בהתנגדות במצבים שונים, אך מעל לכל בלשון גז. הלה נמנע מהאחזות במישור לשוני אחד, מצומצם, כפי שעשה ארטור. שור ניצל את כוחו בפארודיה ואת הווירטואוזיות שלו בפולמוסנות וכרכם יחידיו. פלפולי הסרק המובאים ביצירה תואמים מאד את המטרה שלשמה הובאו, ערעור אמינותם האינטלקטואלית של תלמידי-חכמים, והצגתם כפסידות-חכמים התובעים לעצמם סמכות ללא כל הצדקה. בתחום זה השגיו של שור הם בלתי מבוטלים. נביא כאן דוגמה אחת מני רבות לוירטואוזיות זו, הקרובה מאד לדרכו של פרל בתאור ה„תורה“ של הרבי ב„מגלה טמירין“. את אשר עשה פרל לחסידות, עשה שור לרבני דורו. שור מתאר דיון „הלכתי“ חשוב בדבר האמת שבשמועה כי אנטונינוס פיוס נתגייר. משתתפים בשיחה רצ״ח (ר' צ.ה. חיות — 1850—1855) ושק״ר (ר' של-מה קלוגר — 1783—1869) 56.

רצ״ח: הלא אמרתי לך כי אינני זוכר פרטי הדברים. אך תראה היותר חזקה נשארה בזכרוני, והיא, כי לו נתגייר אנטונינוס לא היו נמנעים סופרי האומות לכתוב זאת זכרון בספר.

ויצחק שק״ר ויקרא: הרי זו ראייה נצחת! וכי נזכר בספריהם כי נבזוראדן היה גר צדק ונעמן גר תושב, וכי נתגיירו אפלטון ואריסטו, וכי נתגיירה אשת טורנוסרופוס ונשאת לר' עקיבא, ובת מלך פרס ונשאת לר' בוסתנאי ריש גלותא? כמה לא ידע ולא מרגיש האיש המבקש קיום וחיון

לדברים כאלו מסופרי העמים, אשר פיהם דבר שוא בכלל, ובפרט במקום שגוגע לכבוד עם ישראל! — ולי יש ראייה חזקה שאין עליה תשובה, כי נתגייר אנטונינוס, והיא אמרם ז״ל באנטונינוס ורבי שלא פסקו משלחנם לא צנון ולא חזרת, 57 ומ״דדיקו לומר משלחנם ולא משלחנותיהם שמע מינה דבשלחן אחד הוזה, ואם איתא דלא נתגייר אנטונינוס איך אפשר שרבנו הקדוש היה אוכל עמו על השלחן? הלא אמרו בפירוש בתד״א (תנא דבי אליהו) כי האוכל עם מכחישי התורה על שולחן אחד, כאילו עובד ע״ו ואוכל מזבחי מתים, ואם ת״ח הוא מזולזל תורתו ושם אביו שבשמים מחלל ומאבד את בניו ומפיל אותם ב־חרם! — 58

הסממן הסאטירי הראשון ב„וויכוח“ הזה הוא הדיס-פרופורציה בין הנושא, האגדה על היחסים הקרובים שבין רבי יהודה הרביא וקיסר רומי, המופיעה בכל מיני ואריאציות בתלמוד, לבין אמצעי הוויכוח ולהטוטי הפלפול. שור מנפח את התמונה, ומשרבב לחוכה אגדות נוספות על נבזוראדן שעשה תשובה 59, על נעמן שהיה גר תר שב60, על אשת טורנוסרופוס שנתגיירה 61, וכי. ניפוח זה לא נועד אלא להביא לידי אבסורד את גאוותם ויהירותם של חכמים והתנשאותם על כל הגויים, התנשאות ש־התבטאה במגמה „לגייר“ כל גוי הגון... מגמה זו היתה לצנינים בעיני שור שביקש קרבת העמים ותרבותם.

היסוד השני שבקטע הזה הוא הבסיס הרעוע של כל הפלפול. וויכוח זה מעיד על בעליו כעל עמי-הארץ מובהקים, שכן ב־ירושלמי מובא במפורש הוויכוח בדבר גיורו או אי גיורו של אנטונינוס 62, ומובאות שם הוכחות מהוכחות שונות, שאיש מהמתווכים כאן אינו מזכירן. יתירה מזו, רוב האגדות המסופרות על רבי ואנטונינוס מרמזות על קרבתו ליהדות. 63 היסוד השלישי הוא תי־אור הטשטוש הגמור בין היסטוריה לבין אגדה. מכל האמור עולה ובוקעת התמונה הגרוטסקית, וניתן לומר כי האפקט הספרותי-תיסאטירי חזק דיו.

הפארודיה ב„אחורי הפרגוד“ אינה רק בתחום פלפולי ההבל. המהבר מיטיב לתאר את התבשמותם העצמית של חכמים הנוהגים סלסול בלשונם, ומשרבבים לדבריהם ביטויים חסרי הקשר ומשמעות. היצירה מלאה דוגמאות למכביר.

רובד נוסף המצוי ביצירה זו מבליט את

אי-אמינותם של חכמים מבחינת יושרם המוסרי. שור לא הסתפק בערעור תקפותן של הלכות וערעור מעמדם האינטלקטואלי של חכמים, אלא ביקש לעקור את הכל, ובא לתאר את שחיתותם המוסרית-חברתית. מגמה זו העבירה אותו על דעתו להלוטין ב„אחורי הפרגוד“ תאר את שחיתות מידו־תיהם של רבני דורו, אולם לא נתקרה דעתו עד שבה להטיל שיקוצים ממין זה אף בתנאים ובמיוחד ברבי יהודה הנשיא. 64

כללו של דבר, אי אתה מוצא פלינה ביצירי רתו של י.ה. שור שבה לא ביקש לערער את מעמדה של „אמונת-חכמים“, אלא ש־בניגוד לקודמיו הרבה בסתירה ומעט בבניין. ביצירתו הסאטירית של פרל מצאנו אלטרנטיבה, חזון אוטופי בסיום „בוהן צדיק“. ביצירתו של ארטור מצאנו הענות חמימה לרוח „אביב העמים“. רוח זו מצויה, אמנם, גם ביצירתו הענפה של שור, אלא שהצבעים העזים של כוח הסתירה מאפילים עליה. אין להתעלם כליל מאישיותו הקשה של שור, שהיה ידוע כמיואנטרופ במידה רבה, אולם אין להסיק מכך כל מסקנות בתחום דיונו.

54. ראה „החלוץ“, חוברת שניה, עמ' 5.
55. על יחסי שור לפרל, ראה עזרא שפיין־זהנדלר, „יהושע השיל שור ופועלו“, מבוא למהדורת מאמריו של שור, מו־סד ביאליק, ספריית „דורות“, 1972, עמ' 14, 19, וביבליוגרפיה, שם.
56. ראה לשם השוואה את האגרות כ״ג, פ״ד, קי״ד ב„מגלה טמירין“ לפרל.
57. ראה בבלי, עבודה-זרה, יא, ע״א: „זה אנטונינוס ורבי שלא פסקו מעל שולחן גס לא חזרת ולא קישות ולא צנון לא בימות החמה ולא בימות הגשמים“.
58. „אחורי הפרגוד“, „החלוץ“, חוברת רביעית, עמ' 11.
59. ראה בבלי, גטין, נו. ע״ב, „נבזוראדן גר צדק היה“.
60. שם, שם: „נעמן גר תושב היה“.
61. ראה מסכת עבודה זרה, כ, ע״א: „ר׳ עזרא ראה אשת טורנוסרופוס הרשע (...). שחק דעתידה דמגיירא ונסיב לה“.
62. ראה ירושלמי, סנהדרין, פרק עשירי, הלכה ה.
63. ראה, למשל, בבלי, עבודה זרה, י, ע״ב.
64. ראה „דבר בעתו“, ב, „החלוץ“, חוברת שניה, עמ' 47—58.